

ΣΤΑΥΡΟΣ ΠΑΝΟΥ, Ἀθῆναι - Μόναχο

ΛΟΓΙΚΗ ΚΑΙ ΑΥΤΟΣΥΝΕΙΔΗΣΙΑ

Ὅπως εἶναι γνωστό, γιὰ τὶς λογικὲς «καταγραφές» εἶναι ἀπαραίτητες μὴ-ταυτολογικὲς καθολικὲς κρίσεις. Κάθε καταφατικὴ μὴ ταυτολογικὴ κρίση προϋποθέτει τὴν ταυτότητα καὶ μία διαφοροποίηση μεταξὺ ὑποκειμένου καὶ κατηγορικῆς ταυτότητος στὸ βαθμὸ ποὺ τὸ ὑποκείμενο μὲ τὸ κατηγορούμενό του ἐκφράζουν μία οὐσιαστικὴ σχέση, ἀλλὰ καὶ μία διαφορότητα, μιὰ καὶ τὸ ὑποκείμενο, σὲ σχέση μὲ τὸ κατηγορούμενο ὑποτυπώνει μία εἰδικὴ διαφορὰ ποὺ οὐσιαστικὰ τὰ συναρτᾷ καὶ τὰ διαχωρίζει.

Κάθε μὴ ταυτολογικὴ καταφατικὴ κρίση ἐκφράζει μία σχέση, ἡ ὁποία περιέχει τὴν ταυτότητα καθὼς ἐπίσης καὶ τὴ διαφορότητα, καὶ σύμφωνα μὲ τὴν ἐγγελιανὴ ὁρολογία: κάθε μὴ ταυτολογικὴ καταφατικὴ κρίση εἶναι ἡ ταυτότητα μεταξὺ ταυτότητος καὶ μὴ ταυτότητος. Μιὰ τέτοιου εἴδους διαδικασία συνθέτει μία λογικὰ ἀδιάβλητη διαλεκτικὴ. Μιὰ τέτοιου εἴδους ὁμως διαλεκτικὴ δὲν ἀποτελεῖ παρὰ μιὰ ἐρμηνεία τῶν ἐννοιῶν ποὺ ἀναφέρονται καὶ συναρτῶνται στὶς κρίσεις.

Ἡ λογικὴ (τῆς) ταυτότητος καὶ μὴ ταυτότητος¹ θὰ μπορούσε νὰ θεωρηθῇ ὡς πρόβλημα σημαντικῆς χωρὶς λιγώτερο ἢ περισσότερο οὐσιαστικὲς ἐπιπτώσεις². Κατὰ τὸν Kant ἡ ἐνότητα τῆς συνείδησης, ἡ ὁποία κατοχυρώνει τὴν ἐλευθερία τῶν ἀντινομιῶν τοῦ περιεχομένου της, ἐξαρτᾶται ἀπὸ μιὰ προηγούμενη σύνθεση³. Ἐτσι ἡ κρίση ὡς σχέση ἐξαρτᾶται ἀπὸ τὸν καθορισμὸ τῶν ἐννοιῶν, καὶ αὐτὲς εἶναι δυνατὲς μόνο μέσω τῶν κρίσεων. Οἱ συσχετισμοὶ τῶν κρίσεων καθορίζονται μόνο μέσω σχέσεων, δηλαδὴ μόνο μέσω κρίσεων πάλι. Ἡ προσπάθεια χωρισμοῦ τοῦ καθορισμοῦ τῶν συσχετισμῶν τῶν ἐννοιῶν ἀπὸ τὶς σχέσεις τῶν κρίσεων, σύμφωνα μὲ τὸν ὁποῖο καθορισμὸ ἱεραρχοῦνται οἱ κρίσεις σὲ τύπους, ὁδηγεῖ σὲ μιὰ πορεία ἐπ' ἄπειρον, καὶ ἡ ἐρώτηση γιὰ τὴν ἐλευθερία τῶν ἀντιθέσεων μένει ἀνοιχτή.

Ἄν καμιὰ πρόταση δὲν μπορῇ νὰ ἐκφράσῃ κάτι γιὰ τὴν ἀλήθεια της

1. Stavros Panou, *Logische Identität. Bemerkungen zur hegelschen Logik*, «Tijdschrift voor Filosofie» 38 (1976) 98-103.

2. Γιὰ ἄλλους ἐρμηνευτὲς ὡς πρόβλημα καταγωγῆς τῆς λογικῆς καὶ γλωσσικῆς ἀγωγῆς τῶν τάξεων. Πρβλ. π.χ. Th. W. Adorno, *Drei Studien zu Hegel*, Frankfurt/M 1963, σ. 13 ἐπ. (Aspekte).

3. Kant, *Kritik der reinen Vernunft*, B 133.

παρά μόνο σε μιάν ἄλλη «ὕψηλότερη» γλῶσσα, τότε καὶ ἡ ἀλήθεια τῆς πρότασης μπορεῖ νὰ καθορισθῇ σε μιὰ γλῶσσα ὑψηλοτέρου ἐπιπέδου κ.ο.κ. Ἡ εὐρύτερη ἐρμηνεία τῶν ἐννοιῶν σε μιὰ κρίση θεμελιώνεται σε μιὰ «σκοπιμη» ἐρμηνεία, ἡ ὁποία λογικὰ τοποθετεῖ τὴν κρίση καὶ τὴν ἔννοια σ' ἓνα ἐπίπεδο διαλεκτικῆς σχέσης, ἡ ὁδηγεῖ σε μιὰ ἀπροσδιόριστη ἀναγωγή, ποὺ μόνο ἓνα μὴ πεπερασμένο ὑποκείμενο θὰ μπορούσε νὰ διερευνήσῃ. Ἐνα πεπερασμένο ὑποκείμενο, ποὺ «ξεπερνᾷ» τὴν ἀναγωγή στὸ ἀπροσδιόριστο σ' ἓναν περατὸ ἀριθμὸ ἀπὸ κείμενα, σκέπτεται θεωρητικά. Ἡ ἀναφορικὴ ἐρμηνεία τῶν ἐννοιῶν ἀνταποκρίνεται στὴ θεωρητικὴ ἔννοια τῆς ἀλήθειας τῆς διαλεκτικῆς⁴. Αὕτῃ ἡ θεωρητικὴ ἔννοια τῆς ἀλήθειας⁵ δὲν περιορίζεται σε μιὰ σκοτεινὴ μεταφυσικὴ, ἀλλὰ ἀναφέρεται σε κάθε ἐπιστήμη⁶ καὶ ιδιαίτερα στὰ μαθηματικά.

Στὸν Kant, ὅπως εἶναι γνωστὸ, ἡ δυνατότητα κρίσεων ὀνομάζεται «νόηση» (Verstand), ἡ δυνατότητα συμπερασμάτων «λόγος» (Vernunft). Ἡ ἰσχὺς γενικῶν κρίσεων ἀποτελεῖ προϋπόθεση κάθε ἐπιστήμης. Κάθε προσπάθεια μιᾶς ἐμπειρικῆς θεμελίωσης τῆς ἐπιστήμης ἀποτυγχάνει ἀναγκαστικά, γιατί δὲν μπορεῖ νὰ θεμελιωθῇ ἡ προϋποτιθεμένη ἰσχὺς γενικῶν κρίσεων ἀπὸ τὴν ἀνάλογη πείρα ἐμπειρικῶν ὑποκειμένων. Μέσω τῶν γενικῶν κρίσεων γίνεται δυνατὸς ὁ συσχετισμὸς τῶν εἰδικῶν κρίσεων συστηματικὰ μεταξύ των μέσω συμπερασμάτων. Στὴν καντιανὴ ὀρολογία αὐτὸ σημαίνει ὅτι οἱ λειτουργίες τῆς νόησης θεμελιώνονται ἀπὸ τὸ λόγο. Φυσικὰ δὲν εἶναι ἀναγκαῖο νὰ θεμελιωθοῦν πρακτικὰ γιὰ κάθε ὑποκείμενο, ἂν ἡ νόηση ἤδη ἀναπτύσσεται φυσικά, δηλαδὴ δρᾷ ἐλεύθερη ἀπὸ ἀντινομίες⁷.

Οἱ συνοπτικὲς αὐτὲς θέσεις μᾶς δείχνουν ὅτι οἱ λογικὲς μορφὲς τῆς δομῆς τῆς σκέψης, οἱ ὁποῖες ἐγγυῶνται τὴ σταθερότητα τοῦ σκεφθέντος, συνθέτουν τὸ ὄργανο μὲ τὸ ὁποῖο «ἐνεργοῦμε» σχεδὸν ἀσυνείδητα, καὶ μόνο ὁ στοχασμὸς ποὺ βασίζεται στὴν ἱστορικὴ θεμελίωση δημιουργεῖ τὴν οὐσιαστικὴ αὐτογνωσία. Ἡ συστηματικὴ ἀνάλυση τῶν καθαρῶν μορφῶν τῆς σκέψης δείχνει ὅτι ἡ φιλοσοφία τῆς ἱστορίας καὶ ἡ ἱστορία τῆς φιλοσοφίας

4. Σ. Πάνου, *Ἀπορία καὶ Διαλεκτικὴ*, «Δωδώνη» (Ἐπ. Ἑπετηρίδα τῆς Φιλοσ. Σχολῆς Πανεπιστημίου Ἰωαννίνων) 4 (1975) 147-159.

5. Γιά τὴν ἔννοια τῆς ἀλήθειας μεταξύ ἄλλων Ernst Tugendhat, *Der Wahrheitsbegriff bei Husserl und Heidegger*, Berlin 1970.

6. Πρβλ. W. Stegmüller, *Das Wahrheit-Problem und die Idee der Semantik*, Wien 1957, ἀκόμη W. O. Quine, *Mathematical Logic*, Cambridge, Mass. 1968, ἰδιαίτ. κεφ. 7, καὶ τοῦ ἰδίου *Selected Logic Papers*, N. York 1966, *Papers* 2 καὶ 19.

7. Παρά ταῦτα τὴν ἔλλειψη ἀντινομιῶν δὲν μπορεῖ νὰ τὴν ἐγγυηθῇ κανεὶς ὅπως π.χ. δείχνουν οἱ ἀντινομίες στὶς ὁποῖες ἔφθασε ἡ θεωρία τῶν συνόλων τοῦ Cantor. Πρβλ. E. Kamke, *Mengenlehre*, Stuttgart 1965⁵, σ. 7 ἐπ., ἐπίσης K. Kuratowski - A. Mostowski, *Set Theory*, Amsterdam 1968 καὶ τὴν ἀντίθετη ἄποψη, ἐνδεικτικὰ: W. O. Quine, *Set Theory and Its Logic*, Cambridge 1969.

ἀποτελοῦν παράγοντες σταθερότητος γιὰ τὴν αὐτοσυνειδησία. Χωρὶς στοχασμὸ πᾶν ὅτῃ θεμελίωση τῆς ἰσχύος τῶν λογικῶν μορφῶν ποὺ γίνονται ἱστορικά, ὅλες οἱ κριτικὲς θεμελιώσεις, ποὺ ἀφοροῦν καὶ ἀναφέρονται στὸ χῶρο τοῦ σκεφθέντος καὶ τοῦ ὁποίου ἡ σταθερότητα εἶναι ἤδη βεβαιωμένη, θὰ γίνουν ταυτολογικὲς ἢ θὰ ἀποτελέσουν ἕναν φαῦλο κύκλο, ὅπως συμβαίνει π.χ. μὲ τὸν ἀξιοματικὸ ὀρισμὸ τῶν σταθερῶν συνόλων. Ἡ παρακολούθηση τῆς ἐξελίξεως τῆς θεωρίας τῶν συνόλων ἀποδεικνύει ὅτι ὁδηγοῦνται σὲ ἕναν φαῦλο κύκλο λόγῳ τῶν ἀντινομιῶν, παρὰ τὸ ὅτι προσπαθοῦν νὰ βασισθοῦν σὲ χωρὶς τάχα ἀντινομίαις ἀξιοματικὲς μαθηματικὲς ἀρχές.

Ἡ ἱστορία τῶν προσπαθειῶν γιὰ τὴν ἐξάλειψη μὴ σταθερῶν συνόλων ἀπὸ τὴν περιοχὴ τῶν μαθηματικῶν χωρὶς παράλληλα νὰ περιορισθῇ ὁ χῶρος τοὺς ἀποδεικνύει τὴν ἀποτυχία τοὺς. Πρέπει ἄραγε νὰ φθάσουμε, λόγῳ τῶν ἀποτυχημένων αὐτῶν προσπαθειῶν καὶ τῆς διαλεκτικῆς δομῆς τοῦ λόγου, στὴν ὑπερβολικὴ ἀμφιβολία-ἐρώτημα πολλῶν φιλοσόφων γιὰ τὸ ἂν δὲν ἔγιναν κοινὰ καὶ τετριμμένα τὰ μαθηματικὰ καὶ στὴν πράξη χωρὶς ἀντικείμενο; Ἡ οὐσία τῆς βάσης τῶν μαθηματικῶν εἶναι τὰ μὴ σταθερὰ σύνολα. Ἡ ταυτότητα ταυτότητος καὶ μὴ ταυτότητος ἀποτελεῖ τὴ στατικὴ ἔκφραση αὐτῆς τῆς ταυτιζομένης ἐξέλιξης. Ἄν ἡ σκέψη ἀνέβαλλε ἢ καθυστεροῦσε ὑπὸ τὴν ἐπίρροια τῆς τυχόν ἐλλείψεως ἀντινομιῶν, αὐτὸ δὲν σημαίνει ὅτι ὁ ὀρισμὸς τῶν μὴ σταθερῶν συνόλων θὰ ἦταν λογικὰ ἀδύνατος. Μία περιοχὴ ποὺ δὲν ἐκφράζει κάτι τὸ καθωρισμένο καὶ σταθερὸ βρίσκεται κάτω ἀπὸ τὶς ἀντινομικὲς συνθήκες τῆς ταυτότητος καὶ τῆς διαφορᾶς τῆς μὴ ταυτότητος, τῶν ὁποίων ὁ ἐναλλασσόμενος καθορισμὸς λογικὰ θὰ ἀποτελοῦσε μιὰ συνεχῆ μεταβολὴ τοῦ ἐνὸς στὸ ἄλλο. Μόνο ὡς ἱστορικὴ ἐξέλιξη ἀλλάζουν οἱ ἐπὶ μέρους στιγμὲς ἕως ὅτου ἐξαφανισθοῦν στὴ χρονικὴ στιγμὴ τῆς ἀντίφασης. Οἱ προτάσεις τῶν μαθηματικῶν ἄραγε εἶναι νεκρές, ὅπως ὑποστήριξε ὁ Hegel⁸; Ἡ θεωρία τῶν συνόλων ἀποτέλεσε τὴν προσπάθεια θεμελίωσης τῆς (μαθηματικῆς) ἀλήθειας μὲ τρόπο νέο. Πόσο τὸ ἐπέτυχε αὐτὸ εἶναι ὅ,τι ἰδιαίτερα ἀμφισβητεῖται.

Ἀπὸ τὴ φράση-πρόταση ταυτότητος τὸ Α εἶναι Α δὲν θεμελιώνεται καμιὰ αὐθαίρετη κρίση. Ἀπὸ τὴν ἀντιθετικὴ τῆς τὸ Α δὲν εἶναι Α θεμελιώνεται ὁποιαδήποτε. Ἀπὸ τὴν πρόταση (φράση) τῆς ταυτότητος δὲν συνάγεται κανένα σύστημα προτάσεων· ἡ πρόταση ταυτότητος ἀποτελεῖ μόνο τὴν τυπικὴ προϋπόθεση τῆς δυνατότητος ἀντινομιῶν γιὰ τὰ ἀποτελέσματα τῆς ἐπιστημονικῆς ἐργασίας. (Ἡ) ταυτότητα ὡς τυπικὴ προϋπόθεση τῶν ἀποτελεσμάτων τῆς ἐργασίας καὶ μὴ-ταυτότητα ὡς ὕλικὴ προϋπόθεση τῆς ἐργασίας ἀποτελοῦν ἀναγκαῖες στιγμὲς τῆς ἐξέλιξης, τῆς ὁποίας ἡ σύλληψη εἶναι δυνατὴ μόνο ὑπὸ τὴ μορφή ἀντινομικῶν κρίσεων.

8. Hegel, *Phän. d. Geistes, Sämtl. Werke*, ἔκδ. Glockner, Stuttgart 1964, τ. 2, 42 ἐπ.

Ἡ κοινότυπη ἔκφραση ὅτι μιὰ ἐπιστήμη πρέπει νὰ ἔχη μιὰ περιοχή, ἓνα ἀντικείμενο, ὑπονοεῖ ὅτι αὐτὴ ἡ περιοχὴ δὲν ἐκφράζεται στὴν ἐπιστήμη φωτογραφικά, ὅτι αὐτὴ ἡ ἴδια οὐσιαστικὰ εἶναι, ἀποτελεῖ ἐξέλιξη, ἐξέλιξη τῆς περιοχῆς τοῦ ἀντικειμένου μὲ τὸ ὁποῖο ταυτίζεται. Ἡ «ταύτιση» αὐτὴ τῆς ἐπιστήμης μὲ τὸ ἀντικείμενό της ἔχει ἓνα εὐρύτερο περιεχόμενο. Κατ' ἀρχὴν «καθορίζει» τὸν τρόπο κατανόησεως τῶν ἀντικειμένων τῆς περιοχῆς μὲ τὴν ὁποία ἀσχολεῖται, τὸν σχηματισμὸ ἐπίσης τῶν κατηγοριῶν καὶ τὴν τάξη τῶν κατηγοριῶν μέσω τοῦ περιεχομένου των. Προϋπόθεση γι' αὐτὸ ἀποτελεῖ τὸ γεγονὸς ὅτι μὲ τὶς κατηγορίες ἐπιτυγχάνεται μιὰ λογικὴ λειτουργία. Ἡ σταθερότητά τους βασίζεται σὲ προϋποθέσεις διαφορετικὲς ἀπὸ τὰ ἀντι-κείμενα ποὺ (προϋπο)θέτει ἡ μαθηματικὴ σκέψη. Ἡ κατηγορία (ἐννοια) ὅλων τῶν τριγώνων στὴν εὐκλείδεια βάση εἶναι δοσμένη μέσω τῆς δομικῆς δυνατότητος τῶν τριῶν γωνιῶν. Ἡ κατηγορία ὁμως τῶν ἐντόμων π.χ. δὲν μπορεῖ νὰ καθορισθῇ μὲ τὸν ἴδιο τρόπο ὅπως ἡ κατηγορία τῶν τριγώνων, δηλαδὴ μὲ ὁδηγίες δόμησης. Ἄν δὲν περιορισθοῦν τὰ ἀντικείμενα τῆς σκέψης στὰ ἀντικείμενα ποὺ θέτει ἡ ἴδια, τότε ἡ κατάταξη τῶν ἀντικειμένων σὲ κατηγορίες γίνεται προβληματικὴ. Δυστυχῶς οἱ «μυθικὲς» προσπάθειες καθορισμοῦ τοῦ ἀντικειμένου τῆς σκέψης λειτουργοῦν ἀκόμα μὲ ἔννοιες ποὺ ἐκφράζουν κατηγορίες ἀσταθεῖς. Γι' αὐτὸν τὸν λόγο τὰ συμπεράσματά τους μποροῦν νὰ «σημαίνουν» τὰ πάντα⁹.

Γιὰ τὸν σχηματισμὸ σταθερῶν κατηγοριῶν σὲ μιὰ περιοχὴ τῆς σκέψης εἶναι ἀπαραίτητες μερικὲς προϋποθέσεις τῆς λογικῆς γιὰ τὰ ἀντικείμενα αὐτῆς τῆς περιοχῆς: πρέπει νὰ μένουν τὰ ἴδια, νὰ «ὑπακούουν» στὴν ἐννοια τῆς ταυτότητος, νὰ μὴν μεταβάλλονται. Ἐπίσης οἱ συσχετισμοὶ τῶν χαρακτηριστικῶν πρέπει νὰ μένουν σταθεροὶ γιὰ ὅλα τὰ μέρη. Στὴν περιοχὴ τῆς ὀργανικῆς φύσεως τὰ ἀντικείμενα ἀλλάζουν, ἔρχονται καὶ ἐξαφανίζονται μέσα στὸ χρόνο. Παρὰ ταῦτα στὴν περιοχὴ αὐτὴ φαίνεται κατὰ τὸν καλύτερο τρόπο τί σημαίνει «κατανόηση» τῶν ἀντικειμένων ὡς σταθερῶν κατηγοριῶν. Στὴν ταυτιζομένη λειτουργία τοῦ πνεύματος ἀνταποκρίνεται ἄραγε ἡ ἐξέλιξη τῶν εἰδῶν, ἡ ὁποία δημιουργεῖ ταυτόσημα παραδείγματα στοὺς συσχετισμοὺς τῶν χαρακτηριστικῶν τους; Νομίζω ναί. Γιατὶ γιὰ τὸ εἶδος ἀποτελοῦν ἐξέλιξη καὶ ἡ ταυτότητα αὐτοῦ τοῦ εἶδους καὶ ἡ ταυτότητα τῶν συσχετισμῶν τῶν χαρακτηριστικῶν. Ἡ ταυτότητα τῶν ἰδιαιτέρων εἰδῶν δὲν ἀποτελεῖ στατικὴ διατήρηση τῆς μορφῆς, ἀλλὰ σταθερὴ ἀνανέωση.

Εἶναι γνωστὴ ἡ περιπέτεια τῆς ἐγγελιανῆς διαλεκτικῆς καὶ τῆς ἐννοιας τῆς ταυτότητος¹⁰, τῆς προσπάθειάς της νὰ δημιουργήσῃ, μέσω τῆς σκέψης, ἄλλη μιὰ φορὰ τὸν κόσμο. Γιὰ νὰ ξανακερδηθῇ τὸ χαμένο ἀντικείμενο τῆς

9. M. Horkheimer - Th. Adorno, *Dialektik der Aufklärung*, Amsterdam 1947, 25 ἐπ.

10. S. Panou, *Logische Identität*, ὁ.π. 102-103.

ἀφηρημένης σκέψης χρειάζεται ἐπιστροφή στὰ πράγματα. Τὸ ἀντικείμενο, τὸ συγκεκριμένο ἀντικείμενο ἀποτελεῖ τὸ μέσον γιὰ τὴν ἀτομικότητα, γιὰ τὸν καθορισμὸ τοῦ ἰδιαιτέρου. Καὶ χωρὶς τὸ ἰδιαίτερο δὲν εἶναι δυνατόν νὰ σκεφθοῦμε τὸ γενικό. Τὸ ἰδιαίτερο εἶναι τὸ ὑλικὸ τῆς σκέψης. Σκέψη εἶναι ἡ θεωρητικὴ μορφή τῆς ἰδιοποίησης τῆς φύσης γιὰ νὰ μὴν εἶναι αὐτὴ ἡ φύση «κάτι ξένο σ' ἐμᾶς καὶ μακρινό»¹¹. Παρὰ ταῦτα ἡ σκέψη μένει κάτι ἄλλο σὲ σχέση μὲ τὴ φύση. Ἡ σκέψη ἀσφαλῶς δὲν συλλαμβάνει μόνο τὸ γενικὸ στὸ ἰδιαίτερο. Ἡ ἀρχὴ τῆς λογικῆς τοῦ Hegel δίνει τὸ «μοντέλο» γιὰ τὴν ἐξέλιξη τοῦ ἰδιαιτέρου ἀπὸ τὴν ἔννοια τοῦ γενικοῦ. Ἀπὸ τὸ Εἶναι καὶ τὴν ἀντίθεσή του, τὸ ἀκαθόριστο Μηδέν, θὰ προέλθῃ τὸ συγκεκριμένο Κάτι¹². Ἡ διαδικασία τῆς αὐτο-προαγωγῆς καὶ κινήσεως τῶν ἀφηρημένων ἀρχῶν πρέπει νὰ εἶναι ταυτόσημη μὲ τὴν κίνηση τῆς σκέψης, ποὺ βοηθᾷ νὰ ἐξελιχθῇ ἀπὸ τὴν ἔννοια τοῦ γενικοῦ — τὸ ὁποῖο εἶναι καθαρὰ ἀναφορικὸ — ἡ γενικὴ ἔννοια τοῦ ἰδιαιτέρου, τοῦ κάτι, ποὺ εἶναι οὐσιαστικὰ «ἐκτατικό».

Τὸ ὅτι ἡ ἐπιχειρηματολογία δὲν εἶναι ἰδιαίτερα πειστικὴ τὸ ἀντιλαμβάνεται ὁ Hegel καὶ σπεύδει νὰ σημειώσῃ: «Πρέπει νὰ λεχθῇ γιὰ τὸ Εἶναι (Sein) καὶ τὸ Μηδέν (Nichts), ὅτι δὲν ὑπάρχει τίποτε στὴ γῆ ἢ στὸν οὐρανὸ ποὺ νὰ μὴν περιέχῃ καὶ τὰ δύο, τὸ Εἶναι καὶ τὸ Μηδέν»¹³. Βλέπομε ὅτι οἱ ἔννοιες τοῦ γενικοῦ (Εἶναι καὶ Μηδέν) χρησιμοποιοῦνται ὡς ὅρισμοὶ ἑνὸς ἤδη καθωρισμένου εἰδικοῦ (Εἶναι-Μηδέν). Ὁ Hegel ταυτίζει τὴ διαδικασία θεωρητικῆς ἰδιοποίησης μὲ τὴν καθιέρωση τοῦ ἰδιοποιημένου. Ἐτσι ἀντιλαμβάνεται τὴν ἰδιοποίησιν ὡς παραγωγή, τὴν παραγωγή ὅμως ὄχι ὡς δραστηριότητα τῶν ἀντικειμένων, ἀλλὰ ὡς ἔκφραση τῆς παραγωγικότητος τοῦ ἀπόλυτου πνεύματος. Αὐτὸ φυσικὰ δὲν ἀποτελεῖ ἀπλῶς λάθος, ἀλλὰ ἐκούσια παρεκτροπή, γιὰ τὸ ὑποκείμενο μιᾶς θεωρητικῆς ἰδιοποίησης τῆς φύσης καθορίζει τὴν περιοχὴ του σὲ σχέση μὲ αὐτὸ τὸ ἴδιο. Ἡ περιοχὴ τοῦ ὑποκειμένου εἶναι πάντοτε τὸ ἕτερό του, ὅταν τὸ ὑποκείμενο προσπαθῇ νὰ τὴν κατατάξῃ μὲ ἔννοιες. Ἐπειδὴ ἡ στιγμὴ ἀναφορᾶς τῶν ἐννοιῶν πρέπει νὰ συναντήσῃ κάτι στὰ ἴδια τὰ ἀντικείμενα, αὐτὲς οἱ ἴδιες οἱ ἔννοιες ἀποτελοῦν ὁρισμοὺς τῶν ἰδίων τῶν ἀντικειμένων καὶ ὅ,τι εἶναι τὰ ἀντικείμενα, πέρα ἀπ' αὐτοὺς τοὺς ὁρισμοὺς, συχνὰ δὲν παίζει κανένα ρόλο.

Ἡ συνέχιση ὁρισμοῦ τῶν ἀντικειμένων πολλαπλασιάζει καὶ διαφοροποιεῖ τὸν ὁρισμὸ ποὺ προέρχεται ἀπὸ τὸ ὑποκείμενο ἔτσι ὥστε κερδίζει σὲ ἀκρίβεια τόσο ὅσο ἡ σχέση του πρὸς τὴν περιοχὴ του πολλαπλασιάζεται καὶ διαφοροποιεῖται, ἔτσι ποὺ στὸ τέλος ἡ διαδικασία τοῦ ὁρισμοῦ

11. Hegel, *System der Philosophie*, 2. *Naturphilosophie*, ἔκδ. Glockner, Stuttgart 1958, σ. 39.

12. Σ. Πάνου, *Λογικὴ τοῦ Μηδενός*, «Φιλοσοφία» 4 (1974) 59-67, ἰδιαίτ. σ. 62.

13. Hegel, *Wiss. d. Logik*, ἔκδ. Glockner, Stuttgart 1958, τομ. I, σ. 91.

τῆς περιοχῆς φαίνεται ὡς διαδικασία αὐτο-ὀρισμοῦ τοῦ ὑποκειμένου. Παρά ταῦτα ἡ κινητήρια δύναμη τῆς προχώρησης τῆς διαδικασίας τοῦ ὀρισμοῦ τῆς περιοχῆς εἶναι κάτι τὸ ἀκόμα ἀκαθόριστο, κάτι ποὺ γιὰ τὸ σκεπτόμενο ὑποκείμενο δὲν ὑπάρχει. Αὐτὴ ἡ θέση στηρίζεται στὸ ὅτι ἡ πρωταρχικὴ περιοχὴ τοῦ ὑποκειμένου δὲν εἶναι τὸ «ἕτερόν του», «Εἶναι, καθαρὸ Εἶναι, χωρὶς ἄλλον ὀρισμό»¹⁴, ἀλλὰ ὄν, καθαυτὸ συγκεκριμένο «ἕτερον», τὸ ὁποῖο γίνεται κατὰ πρῶτον στὸν ὀρισμὸ μέσω τοῦ ὑποκειμένου τὸ «ἕτερόν» του. Γιὰ τὴ σκέψη δὲν μπορεῖ νὰ ὑπάρξῃ κανένα συγκεκριμένο ἕτερον πρὶν ἀπὸ τὸν ὀρισμὸ του. Γιὰ τὸ ὑποκείμενο ὅμως, ποὺ εἶναι ἓνα σκεπτόμενο ὄν καὶ ἓνα ὄν μεταξὺ ἄλλων ὄντων, ὁ ὀρισμὸς του μέσω ἑνὸς ἄλλου ὄντος γίνεται «μοίρα». «Ὡς ἀπλᾶ ἀντικείμενα δὲν ἔχουν καμιὰ μοίρα οἱ ζωντανὲς φύσεις ὅπως τὰ ὑπόλοιπα πράγματα..., ξεχωριστὴ μοίρα ἔχει μόνο ἡ αὐτοσυνείδηση, γιατί εἶναι ἐλεύθερη καὶ στὴ μοναδικότητά τοῦ ἐγὼ τῆς (εἶναι) σ' αὐτὴν καὶ γι' αὐτὴν καὶ μπορεῖ νὰ τίθεται ἀντιμέτωπη καὶ νὰ ἀλλοτριώνεται στὴν ἀντικειμενικὴ τῆς γενικότητα. Ἀλλὰ μέσω αὐτοῦ τοῦ χωρισμοῦ ἐγείρει ἐναντίον τῆς τῆ μηχανικῆ σχέσῃ μιᾶς μοίρας. Γιὰ νὰ μπορῇ νὰ ἔχῃ λοιπὸν μ' αὐτὸν τὸν τρόπο μιὰ τέτοια δύναμη πάνω σ' αὐτὴν, πρέπει νὰ ὑπάρχῃ κάποιος ὀρισμὸς ἀπέναντι στὴν οὐσιαστικὴ γενικότητα, νὰ πετύχῃ μιὰ πράξη. Μέσω αὐτῆς (τῆς πράξης) γίνεται κάτι ἰδιαίτερο»¹⁵.

Ἡ πράξη, συλλαμβανομένη ὡς ἀντικειμενικὴ δραστηριότητα θέτει τὴ διαφορὰ μεταξὺ τῆς αὐτοσυνείδησης καὶ τῶν πραγμάτων. Ἡ αὐτοσυνείδηση ἀποτελεῖ προϋπόθεση τῆς πράξης. Γιατὶ ἡ πράξη δὲν εἶναι νοητὴ χωρὶς τὸ ὄν ὑποκείμενο καὶ τὸ ἀποτέλεσμα τῆς δραστηριότητος εἶναι αὐτὸ ποὺ θέτει τὴ διαφορὰ¹⁶. Χωρὶς αὐτοσυνείδηση δὲν ὑπάρχει καμιὰ δραστηριότητα, ἀλλὰ τυφλὴ ἀντίδραση. Ἡ συνειδητὴ δραστηριότητα ὅμως πρέπει νὰ ὑπολογίξῃ τὶς ἀναγκαιότητες τῶν ὑλικῶν ἀλλαγῶν τῶν ἀνθρώπων σὲ σχέσῃ μὲ τὴ φύση. Παράλληλα αὐτὴ ἡ πράξη, αὐτὴ ἡ δραστηριότητα ἀλλάζει τὶς προϋποθέσεις, δημιουργεῖ τὶς προϋποθέσεις τῆς ἀναπαραγωγῆς. Αὐτὸ φυσικὰ εἶναι δυνατόν μόνο ἐὰν τὸ παραγωγικὸ δυναμικὸ δὲν περιορίζεται στὶς ἄμεσες προϋποθέσεις τῆς ἀναπαραγωγῆς, ἀλλὰ μπορεῖ νὰ ἐναλλάσσεται σὲ ἀρκετὰ ἀνθρώπινες δημιουργίες ποὺ ἐκφράζονται ἢ ἐκδηλώνονται καὶ σὲ αἰσθητικὲς ἢ θεωρητικὲς δραστηριότητες, στὶς ὁποῖες τὸ ὑλικὸ ἀντικείμενο τῆς συγκεκριμένης δραστηριότητος τὸ σκεπτόμαστε ἢ τὸ σκεφθήκαμε ὡς μὴ ὑπάρχον.

14. Ὁ. π., σ. 87.

15. *Wiss. d. Logik*, τ. II. σ. 193.

16. H.-G. Gadamer, *Was ist Praxis? Die Bedingungen gesellschaftlicher Vernunft* στὸ: τοῦ ἰδίου *Vernunft im Zeitalter der Wissenschaft*, Frankfurt/M 1976, σ. 45 ἐπ.

Όλες οι πνευματικές δημιουργίες στις οποίες το αντικείμενο θεωρείται μὴ οὐσιαστικὸ ὀφείλουν νὰ περιορισθοῦν σὲ μιὰ θεωρητικὴ σχέση τῶν ἐξωτερικῶν πρὸς αὐτὲς ἀντικειμένων. «Τὸ ἄμεσο, δηλαδή τὸ συγκεκριμένο εἶναι ἓνα σύνολο ἀπὸ ιδιότητες, οἱ ὁποῖες εἶναι μεταξύ τους καὶ περισσότερο ἢ λιγώτερο ἢ μία ἀπέναντι στὴν ἄλλη ἀδιάφορες ... εἶναι ἡ ἀδυναμία τῆς φύσης νὰ συγκρατῇ τοὺς ἐννοιολογικοὺς ὁρισμοὺς μόνο ἀφηρημένα καὶ νὰ προσδίδῃ στὴν ἀνάπτυξη τοῦ ἰδιαίτερου ξεχωριστὴ εὐκρίνεια»¹⁷.

Ὅτι ὁ Hegel θεωρεῖ ὡς ἀδυναμία τῆς φύσης ἀποτελεῖ ἀδυναμία τοῦ θεωρητικοῦ πνεύματος. Ὁ ἰδιαίτερος καθορισμὸς τοῦ ἰδιαίτερου ἀποτελεῖ συγχρόνως μιὰ τῶν προϋποθέσεων συνειδητῆς, ἀντικειμενικῆς δραστηριότητος. Γιατὶ ἂν τὸ ἰδιαίτερο δὲν ἦταν «ἀνοιχτὸ» γιὰ τὸν σχηματισμό, ἀλλὰ δεμένο σ' αὐτόν, δὲν θὰ ὑπῆρχε καμιὰ δυνατότητα νὰ ἐξελιχθῇ καὶ νὰ ἀλλάξῃ, καὶ τὸ ἀνθρώπινο πνεῦμα θὰ ἔμενε καταδικασμένο στὴν ἀδυναμία τῆς θεωρίας. Ἡ θεωρητικὴ σκέψη ἰσχυροποιεῖ τὴν αὐτοσυνειδησία σὲ σχέση πρὸς τὸ ἑτερόνομο πρὸς αὐτήν. Τὸ αὐτοθεωρούμενο πνεῦμα ἀποτελεῖ ὡς προϋπόθεση ταυτόχρονα στιγμὴ τῆς πράξης τῆς συνειδητῆς ἀλλαγῆς.

Ἐπειδὴ τὸ πνεῦμα δὲν ἐνεργεῖ ἄμεσα στὰ ἀντικείμενα, ἀλλὰ μποροῦν νὰ ἐνεργήσουν μεταξύ τους δύο σώματα, τὸ πνεῦμα πρέπει νὰ ἐνεργήσῃ μέσω τοῦ σωματικοῦ, δραστηριοποιεῖται σ' αὐτὸ ποὺ τὸ ἴδιο δὲν εἶναι. Ἡ ἐργασία προϋποθέτει τὸ ὑλικό, τὸ ὁποῖο καθορίζεται μέσω κάποιου ἄλλου, διαφορετικὰ δὲν θὰ μπορούσε νὰ πραγματοποιηθῇ κανένας ὑποκειμενικὸς σκοπός. Τὸ ὑλικὸ πάλι καθορίζεται σὲ σχέση καὶ μὲ τὸν ἑαυτό του, διαφορετικὰ τὸ ἐμπειρικὸ ὑποκείμενο τῆς ἐργασίας δὲν θὰ εἶχε κανένα ἀντικείμενο, θὰ ἦταν μόνο μιὰ ἐξαντικειμένιση τῆς ὑποκειμενικότητος. Ἀπὸ τὴν πλευρὰ τοῦ ὑποκειμένου προϋποτίθεται ἡ ἐργασία, εὐρύτερα ἡ δημιουργία, ἀλλιῶς δὲν θὰ μπορούσε νὰ ὑπάρχῃ σκοπὸς ποὺ θὰ ἦταν δυνατό νὰ πραγματοποιηθῇ.

Μιὰ ὑλιστικὴ θεωρία θὰ θεωροῦσε ὡς συνεπῆ τὴ θέση τῆς «παραγωγῆς» τῆς ὑποκειμενικότητος ἀπὸ τὴν ἀντικειμενικότητα καὶ θὰ γενίκευε τοὺς ὁρισμοὺς τοῦ ἀντικειμένου καὶ τῆς ἀντικειμενικότητος σὲ μεταφυσικὲς ἀρχές ἐνὸς καθολικοῦ συστήματος ἐξελίξεως, γεγονὸς ποὺ θὰ ἀνάγκαζε τὸ ὑλικὸ νὰ στερηθῇ λόγῳ τῆς δογματικῆς του ἀναγωγῆς τὴν ἀντικειμενικότητά του καὶ τὸ ὑποκείμενο θὰ ἔμενε χωρὶς ἀντικείμενο. Σὲ μιὰ τέτοια ἀφηρημένη σύνθεση τόσο τὸ ὑποκείμενο ὅσο καὶ τὸ ἀντικείμενο χάνει κάθε ὁρισμό. Μιὰ τέτοιου εἶδους ὑλιστικὴ θεωρία καταντᾷ ἰδεαλιστικὸ κακέκτυπο, γιατί τὸ ὑποκείμενο ἐμφανίζεται νὰ ἐξαρτᾶται ἀπὸ μιὰ προηγούμενη ἀπὸ αὐτὸ ἀντικειμενικότητα. Μὲ τὸν τρόπο αὐτὸ ἡ αὐτονομία τοῦ ὑποκειμένου δὲν παραγνωρίζεται ἀπλῶς, ὑποκαθιστᾶται ἀπὸ μιὰ στυγνὴ ἀναγκαιότητα, τὴν ἀναγκαιότητα τοῦ ἀντικειμενικοῦ. Μιὰ τέτοια θέση δὲν ἀποτελεῖ ἄρση,

17. Hegel, *System der Philosophie*, ὁ.π., σ. 63.

άρνηση τοῦ ἀνθρώπινου, ἀλλὰ καὶ λογικὸ «ντετερμινισμό», μιὰ στυγνὴ ἀναγκαιότητα τῆς μὴ ἐξανθρωπισμένης φύσης, ἕναν ἄκριτο λογισμό.

Ἡ συνεπὴς ὅμως διάκριση μεταξὺ λογικῆς καὶ αὐτοσυνειδησίας, αὐτοσυνειδησίας ποὺ ἐπιτυγχάνεται μέσω τῆς πράξης, συνθέτει καὶ μιὰ νέα στιγμή στὴ λειτουργικὴ διαδικασία τῆς λογικῆς ὡς τῆς συνθέσεως ὑποκειμενικοῦ καὶ ἀντικειμενικοῦ, λόγου καὶ πράξης, νόησης καὶ βούλησης.

Ἡ ὁποία διαλεκτικὴ δὲν ἀποτελεῖ παρὰ λογικὸ παραπλήρωμα τοῦ σύνθετου τῆς ἀνθρώπινης ὑπαρξης, αὐτῆς τῆς φυσικῆς διαλεκτικῆς της.

LOGIK UND SELBSTBEWUSSTSEIN

Z u s a m m e n f a s s u n g.

Wie bekannt, jedes nicht tautologische affirmative Urteil ist die Identität von Identität und nicht-Identität. Bei Kant heißt das Vermögen zu urteilen Verstand, das Vermögen zu schließen Vernunft. Zu urteilen soll dem kontingenten Subjekt möglich sein seine Fähigkeit Wahres zu erschließen, aber soll begrenzt werden auf den Bereich, in dem seine Schlüsse empirische bestätigungsfähige Urteile zum Resultat haben.

Die systematische Analyse der reinen Formen des Denkens zeigt so, daß Philosophiegeschichte und Geschichtsphilosophie für das Selbstbewußtsein konstitutiv sind, denn ohne Reflexion auf die historisch gewordene Begründung der Geltung der logischen Formen werden alle reflexive Begründungen innerhalb des Gedachten tautologisch, wie z.B. die axiomatische Definition konsistenter Mengen.

Für das Denken kann es kein bestimmtes Anderes vor dessen Bestimmung geben. Für das Subjekt aber, das ein Denkendes und ein Seiendes unter anderem Seienden ist, wird seine Bestimmung durch ein anderes Seiendes zum blinden Schicksal.

Die Tat ist was, das das selbstbewußte Seiende charakterisiert. Die Tat als gegenständliche Tätigkeit gefaßt setzt den Unterschied zwischen dem Selbstbewußtsein und den Dingen voraus. Das Selbstbewußtsein ist Voraussetzung der Tat. Ohne Selbstbewußtsein gäbe es keine Tätigkeit, sondern nur blindes Reagieren. Deshalb konstituiert die konsequente Untersuchung zwischen Logik und Selbstbewußtsein ein wesentliches Moment in der Geschichte des Menschen und zeigt, daß die Praxis eine ursprüngliche Voraussetzung des Selbstbewußtseins des Menschen ist.

Athen - München

Stavros Panou